

Ryszard Brykowski

Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” (kwiecień 1996 – grudzień 1997)

Ochrona Zabytków 52/1 (204), 85-96

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

OŚRODEK DS. POLSKIEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POZA GRANICAMI KRAJU STOWARZYSZENIA „WSPÓLNOTA POLSKA” (KWIECIEŃ 1996 — GRUDZIEŃ 1997)*

1. Grodno, kościół pobrygidkowski, obecnie ss. nazaretanek. Obraz „Drzewo genealogiczne zakonu św. Brygidy”, zapewne 1 poł. XVIII w., po pracach konserwatorskich. Fot. A. Stasiak, 1996 r.

* Sprawozdanie niniejsze było wcześniej publikowane w „Biuletynie Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” 1998, nr 9, s. 26–35 (obecne poprawione, ma inny nieco zestaw ilustracyjny).

1. Sprawozdanie za okres wcześniejszy, od kwietnia 1993 r. zob.: R. Brykowski, *Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”* (kwiecień 1993 — kwiecień 1996), „Ochrona Zabytków” 1997,

Kolejne dwa lata pracy Ośrodka charakteryzowały się znacznym zwiększeniem podejmowanych zadań, wzrosła też ich ranga. Ośrodek stał się bowiem bardziej znany poza wschodnią granicą kraju, nastąpiło również zacieśnienie współpracy z Biurem Pełnomocnika Rządu RP ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą (dalej w skrócie: Biuro Pełnomocnika) w zakresie wspólnie podejmowanych zadań lub zleczanych przez Biuro Pełnomocnika¹.

W okresie sprawozdawczym na plan pierwszy wysunęły się działania konserwatorskie. W roku 1996 wspólnie z Biurem Pełnomocnika przeprowadzono konserwację 12 obrazów malowanych na płótnie z kościoła pobrygidkowskiego, obecnie sióstr nazaretanek w Grodnie. Wybrane zostały ze znacznie większego zespołu uratowanych obrazów, pochodzących z okresu od XVII po XX stulecie. Dziewięć z nich reprezentuje polskie malarstwo prowincjonalne, jakie niegdyś dziesiątkami obrazów zdobiło wnętrza kościołów zakonnych, małomiasteczkowych i wiejskich oraz korytarzy klasztornych. Jeszcze przed konserwacją, pomimo zniszczeń i zabrudzeń, urzekają barwnością przedstawień oraz przede wszystkim niezwykle interesującą zobrażowaną pod względem ikonograficznym tematyką o charakterze narracyjno-dydaktycznego wykładu, dziś może naiwnego, ale jakże przemawiającego do wyobraźni. Trzy dalsze obrazy: *Ukrzyżowanie*, *Ecce Homo* i *Matka Boska z Dzieciątkiem* wyszły niewątpliwie spod pędzla bielejszych malarzy². Dla Białorusi, po komunistycznych i wojennych zniszczeniach, stanowią wręcz unikatowy zespół zabytkowy od stuleci związany z tą samą, konkretną świątynią. Zespół ten ma stać się zaczątkiem prywatnego mu-

nr 1, s. 84–90, przedruk z „Biuletynu Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” (dalej: BSWP) 1997, nr 12 (grudzień), s. 32–35 (częściowo inny materiał fotograficzny).

2. Pozostałe obrazy to: *Chrystus Eucharystyczny*, *Chrystus niosący krzyż z grzechami*

2. Grodno, kościół pobrygidkowski, obecnie ss. nazaretanek. Obraz „Taniec śmierci”, XVIII w., po pracach konserwatorskich. Fot. A. Stasiak, 1996 r.

zeum klasztorne. Prace konserwatorskie wykonała Pracownia Konserwacji Malarstwa Państwowego Przedsiębiorstwa Pracownie Konserwacji Zabytków w Warszawie kierowana przez mgr kons. Izabelę Malczewską³. Po zakończeniu prac konserwatorskich została zorganizowana w Muzeum Archidiecezjalnym w Warszawie

mi ludzkimi, *Drzewo genealogiczne zakonu św. Brygidy, Matka Boska Królowa Niebieska, Pieta, Taniec Śmierci, Trójca Święta z Marią i św. Anną, Wizerunek cudownej figury Matki Boskiej z Sejn, Zwiastowanie*; wszystkie z XVIII w. Obszerniej nieco na temat obrazów grodzieńskich zob.: *W obronie dziedzictwa kulturowego, z prof. Ryszardem Brykowskim, wiceprezesem Zarządu Krajowego Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”, rozmawiała Klara Myjska, BSWP 1996, nr 12, s. 32–33.*

3. W skład zespołu konserwatorskiego obok kierowniczkę p. Izabeli Malczewskiej wchodził: Hanna Baliszewska, Maria Ba-

kilkudniowa wystawa obrazów staraniem Biura Pełnomocnika, PP Pracowni Konserwacji Zabytków i Ośrodka Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”. Z tej okazji PP Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie wydała folder⁴. Prace konserwatorskie sfinansowane zostały przez Biuro Pełnomocnika i Ośrodek Stowarzyszenia,

nasz, Krystyna Kokocińska, Krzysztof Kudelski, Elżbieta Niemyska, Halina Rudniewska, Leokadia Sochacka; krosna do obrazów wykonał Andrzej Cichy. Nad przebiegiem prac konserwatorskich czuwała komisja w składzie: prof. Ryszard Brykowski, dr Maria Kałamajska-Saeed, prof. Wojciech Kurpiak, mgr Andrzej Łojszczyk — zastępca Generalnego Konserwatora Zabytków, mgr Jacek Miler z Biura Pełnomocnika, prof. Zygmunt Świechowski; konsultantem do prawidłowego odczytu inskrypcji na obrazach był prof. Jerzy Wojtczak z Uniwersytetu Warszawskiego. Zob. też: M. Kałamajska-Saeed, J. Wojtczak,

nowe ramy do obrazów ufundował Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków⁵.

Z kolei w roku 1997 wspólnie z Biurem Pełnomocnika i w porozumieniu z Radą ds. Restauracji Departamentu Ochrony Dóbr Kultury Litewskiego Ministerstwa Kultury przeprowadzono pierwszy etap prac konserwatorskich malo-

Dokumentacja konserwatorska prac przy 12 obrazach z kościoła pod wezwaniem NMP w Grodnie, Warszawa 1996, mpis, 88 fot.

4. *Obrazy z kościoła pobrygidkowskiego w Grodnie konserwowane w PP PKZ Warszawa, Warszawa [b. d.]; znalazły się tutaj teksty: o obrazach (dr M. Kałamajska-Saeed), o pracach konserwatorskich (mgr kons. I. Malczewskiej), o Ośrodku Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” (prof. R. Brykowskiego) i o PP Pracowni Konserwacji Zabytków (K. Janiszewskiego, dyrektora PP PKZ).*

5. Wykonał je Dariusz Gajewski.

wanego na desce obrazu Trójcy Świętej, o rzadko spotykanym typie ikonograficznym Tron Łaski — z kościoła filialnego w Szyłanach pod Wilnem, datowanego na wiek XVII. Już w czasie wstępnych oględzin, dokonanych w 1995 r. przez autora, obraz ten wydawał się niezwykle interesujący nie tylko pod względem ikonograficznym, ale również z uwagi na ewentualne niespodzianki, jakie mogły się kryć pod siedemnastowiecznymi przemalówkami⁶. Badania rentgenowskie obrazu, przeprowadzone przed podjęciem prac konserwatorskich⁷, potwierdziły znaczne przemalowania, w tym domalowanie postaci dwóch aniołów adorujących Trójcę Świętą. Prof. Zygmunt Świechowski, prowadzący w imieniu Ośrodka Stowarzyszenia rozmowy ze stroną litewską oraz biorący udział w pracach komisji konserwatorskiej, zorganizowanej przed podjęciem prac, wyraził przypuszczenie, że obraz ten powstał w latach 1520–1540 oraz, że należy do kręgu krakowskiej szkoły tablicowego malarstwa późnogotyckiego⁸. Prace pierwszego etapu wykonano w Pracowni Restauracyjnej Stanisława Stanionisa w Wilnie przez zespół konserwatorski w składzie: Aldona Kamińska i Elżbieta Niemyska z Warszawy, Stanisław Stanionis i Alma Valickiene z Wilna. Program pierwszego etapu prac przewidywał: „zabezpieczenie i wzmocnienie zagrożonego postępującą destrukcją malowidła, oczyszczenie i zdjęcie werniksu i najpóźniejszych retuszy, usunięcie części wadliwych retuszy (...) wadliwych gruntów, uzupełnienie ubytków i scalenie punktowaniem warstwy malarskiej (...), wymianę wadliwych wzmocnień na właściwe, usunięcie z lica i odwrocia gwoździ, sklejenie pęknięć i uzupełnienie ubytków drewna, a także ponowne zamontowanie obrazu w oltarzu”⁹.

Częściowe odsłonięcie przemalówek z Tronu Łaski oraz tła obrazu potwierdziło datowanie obrazu i jego powiązanie z krakowską szkołą malarstwa późnogotyckie-

3. Szyłany, kościół filialny. Obraz „Trójca Święta” — typ ikonograficzny Tron Łaski, prawdopodobnie 1520–1540 z krakowskiej szkoły malarstwa późnogotyckiego i XVII w., stan po konserwacji. Fot. Archiwum Pracowni Konserwatorskiej Stanisława Stanionisa w Wilnie, 1997 r.

go. Dalsze prace, które miały być kontynuowane w 1998 r., zostały na prośbę strony litewskiej przesunięte na rok następny.

Również we współpracy z Biurem Pełnomocnika w katedrze w Łucku, oddanej do kultu w 1990 r., rozpoczęto w 1997 r. pierwszy etap prac nad konserwacją dwóch obrazów (o wymiarach 640 x 240) nawiniętych wiele lat temu na wałek i przekazanych przez likwidu-

jące się muzeum ateizmu, zlokalizowane niegdyś w tej świątyni. Jeden z tych obrazów, *Wniebowzięcie Matki Boskiej* (il. 7), miał być związany z malarzem Tadeuszem Kuntze (Tadeusz Konicz, 1732–1792). Po rozwinięciu obrazów z wałka (il. 6) okazało się, że były na nim trzy obrazy: *Święty Michał Archanioł*, sygnowany przez T. Kuntzego; *Wniebowzięcie Matki Boskiej*, niewątpliwie tegoż ma-

6. Zob. też: I. Malczewska, *Stan zachowania i potrzeby konserwatorskie*, Warszawa 1995, październik, mpis. Dotyczy obrazu *Trójca Św.* w kościele w Szyłanach na Litwie.

7. Badania rentgenowskie przenośnym aparatem wykonał zespół pod kierunkiem prof. Piotra Rudniewskiego z Wydziału Konserwacji Zabytków Akademii Sztuk

Pięknych w Warszawie; zob.: P. Rudniewski, *Radiografia obrazu Święta Trójca*, wym. 213 x 183,5, tempera (?), drewno, z kościoła w Szyłanach na Litwie, Warszawa 7 VIII 1997 (mpis, 18 rentgenogramów, 22 fotografie). Pan Jan Sienkiewicz, poseł do Parlamentu Litewskiego, zechce przyjąć serdeczne podziękowanie za pomoc w organizacji prac konserwatorskich.

8. Z. Świechowski, *Sprawozdanie z wyjazdu służbowego do Wilna i Szyłan w dn. 7–10 lipca 1997*, [Warszawa] 12 lipca 1997, mpis.

9. A. Kamińska, E. Niemyska, *Sprawozdanie z I etapu prac konserwatorskich przy obrazie Trójca Św.* — Szyłany, Litwa, Warszawa 1997, 2 grudnia, mpis, 34 il.

4. Fragment obrazu „Trójca Święta”, stan w czasie konserwacji. Fot. Archiwum Pracowni Konserwatorskiej Stanisława Stanionisa w Wilnie, 1997 r.

5. Ten sam fragment obrazu po pierwszym etapie prac konserwatorskich. Fot. Archiwum Pracowni Konserwatorskiej Stanisława Stanionisa w Wilnie, 1997 r.

larza lub z jego warsztatu, ale bez sygnatury malarza i *Kazanie św. Franciszka Salezego* (il. 8), nieznanego autorstwa. Wszystkie trzy obrazy na razie zdublowano na płótno sprowadzone z Włoch, gdyż w kraju nie można było pozyskać materiału o takich wymiarach i zdjęto bibułkę japońską, którą malowidła były zabezpieczone¹⁰. Dalsze prace w 1998 r. będą polegały na zagruntowaniu ubytków, szczególnie dużych na obrazie *Wniebowzięcie Matki Boskiej* i mozolnym punktowaniu¹¹; zakończenie prac przewidywane jest w roku 1999. Dotychczasowe prace konserwatorskie wykonywał zespół w składzie: kons. kons. Krysztyna Kokocińska, Izabela Malczewska i Halina Rudniewska oraz renowator Marek Chmielewski.

W ramach prac własnych Ośrodka przeprowadzono prace zabezpieczające przy dwóch siedemnastowiecznych portalach z kościo-

6. Łuck, katedra. Obraz „Św. Michał Archaniol”, syg. przez mal. Tadeusza Kuntze (Tadeusz Kunicz, 1732–1792), po zdjęciu z walca, przed pracami konserwatorskimi. Fot. I. Malczewska, 1997 r.

ła pobrygidkowskiego, obecnie siostr nazaretanek w Grodnie (il. 9 i 10). Prace te, które zabezpieczą portale przed dalszym procesem wietrzenia surowca, objęły m.in.: „przeprowadzenie dezynfekcji obiektów w celu zniszczenia mikroorganizmów (...), wzmocnienie osypujących się partii żywicą krzemooorganiczną, założenie kitów zabezpieczających, scalenie kolorystyczne wszystkich uzupełnień, impregnację powierzchni obu portali żywicami krzemooorganicznymi”¹². Prace, prowadzone przez dr. Janusza Smazę, rozpoczęte jeszczę jesienią 1995 r. zostały przerwane z uwagi na niekorzystne warunki atmosferyczne i konieczność rozszerzenia części zabiegów¹³, zakończono je jesienią 1996 r.

W 1996 r. na prośbę J. e. ks. bpa Marcjana Trofimiaka przeprowadzono badania odkrywkowe dawnych malowideł w kościele parafialnym w Dobromilu¹⁴ w zwią-

10. I. Malczewska, *Kosztorys wstępny dot. I etapu prac konserwatorskich przy dwóch obrazach* [w katedrze w Łucku], Warszawa 1997, sierpień, mpis; K. Kokocińska, H. Rudniewska, M. Chmielewski, *Sprawozdanie z prac konserwatorskich przy trzech obrazach olejnych na płótnie z katedry w Łucku na Ukrainie*, [Warszawa, po 24 listopada 1997], mpis.

11. I. Malczewska, *Program prac konserwatorskich przy trzech obrazach z katedry rzymskokatolickiej w Łucku — II etap*, rok 1998, [Warszawa] 8 XII 1997, mpis.

12. J. Smaza, *Wstępna dokumentacja inwentaryzacyjno-opisowa stanu zachowa-*

nia i program prac konserwatorskich kamiennych portali w kościele PP Brygidek, obecnie SS. Nazaretanek w Grodnie, Białoruś, Warszawa 1995, mpis, 18 fot.: tenże, Sprawozdanie z prac zabezpieczających XVII-wieczne portale kamienne w kościele PP Brygidek, obecnie SS. Nazaretanek w Grodnie, Białoruś, [Warszawa] 1996, mpis, 3 rys., 11 fot.; tenże, Protokół dotyczy: prac zabezpieczających przy XVII w. portalach zewnętrznych w kościele PP Brygidek — obecnie SS. Nazaretanek w Grodnie, Grodno, 10 X 1996, rkps.

13. J. Smaza, *Notatka do protokołu odbioru prac z dn. 9 XI 1995 r.*, Warszawa–Grodno 9 XI 1995, rkps.

14. Dzieje kościoła omawiają: M. Kaleciński i P. Krasny, *Kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego w Dobromilu*, (w:) *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na Ziemiach Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, Kraków 1995, s. 55–73; tamże dane historyczne, m.in.: obecny kościół w Dobromilu wzniesiony został w 2 poł. XVI w., prace budowlane prowadzone były w 1 poł. XVII w., w 1719 r. podjęto gruntowny re-

ku z projektowanym odnowieniem wnętrza kościoła¹⁵. Kons. Krzysztof Kudelski odkrył następujące fragmenty dawnych malowideł: trzy zacheuski różniące się formą (dwa jednakowe na filarach chóru muzycznego, zapewne z czasu kolejnej konsekracji kościoła dokonanej w 1753 r. przez arcybiskupa Wacława Hieronima Sierakowskiego i trzeci na pd. ścianie nawy, wcześniejszy, zapewne z XVI wieku, może z początku XVII w.); słabo czytelny fragment figuralnego malowidła, usytuowanego tuż przy ambonie i określonego przez K. Kudelskiego jako św. Piotr łowiący siecią ryby, zapewne z XVII w. — dwa napisy znajdujące się nad wnękami ponad chórem muzycznym: od pd. „S. LAURENTIUS MARTYR” i od pn. „S. MICHAEL ARCH-ANGELUS”; wić roślinną na pilastrze fryzu arkadowo-wnękowego przy postaci św. Władysława z Gielniowa¹⁶. Na spotkaniu komisji konserwatorskiej powołanej

7. Łuck, katedra. Obraz „Wniebowzięcie Matki Boskiej”, ok. poł. XVIII w., przypisywany mal. Tadeuszowi Kuntzemu, stan przed pracami konserwatorskimi. Fot. I. Malczewska, 1997 r.

8. Łuck, katedra. Obraz „Kazanie św. Franciszka Salezego”, XVIII w., stan przed pracami konserwatorskimi. Fot. I. Malczewska, 1997 r.

9. Grodno, kościół pobrygidkowski, obecnie ss. nazaretanek, portal główny, 1634–1642, po pracach zabezpieczających. Fot. J. Smaza, 1996 r.

10. Grodno, kościół pobrygidkowski, obecnie ss. nazaretanek, portal boczny, 1634–1642, po pracach zabezpieczających. Fot. J. Smaza, 1996 r.

mont kościoła; chór muzyczny wzniesiono przed 1722 r., dekoracja malarska zapewne z 1935 r.

15. K. Kokocińska, I. Malczewska, *Sprawozdanie z wyjazdu konserwatorskiego do Rawy Ruskiej, Drohobycza, Dobromila i Żółkwi w dniach 20–23 III 1997*, Warszawa 1997, marzec, mpis.

16. K. Kudelski, *Sprawozdanie z prac badawczo-poszukiwawczych malarstwa ścien-*

nego w kościele parafialnym w Dobromilu, Warszawa, czerwiec 1996, mpis, 2 rys. 17. R. Brykowski, I. Malczewska, *Notatka dotycząca malarskiego odnowienia wnętrza kościoła parafialnego w Dobromilu, sporządzona na podstawie wizji lokalnej w dniu 21 marca 1997 r. na prośbę J. E. ks. bpa Marcjana Trofimiaka*, Warszawa 25 III 1997, mpis. (zob. też: pismo prof. R. Brykowskiego z dn. 5 lipca 1996 r. do prze-

in situ przez J. E. ks. bpa M. Trofimiaka w dniu 21 marca 1997 r. postanowiono: 1. z uwagi na koszt prac badawczych i wiążący się z tym koszt przyszłych prac konserwatorskich zaprzestać dalszego odsłaniania malowideł; 2. odsłonięte fragmenty malowideł zachować i zakonserwować; 3. wszystkie przedstawienia figuralne i heraldyczne znajdujące się w kościele, a pochodzące najpewniej z 1935 r. i przynajmniej częściowo (np. we wnękach fryzu) przykrywające starsze od nich malowidła, poddać starannemu oczyszczeniu; 4. ściany kościoła pokryć stonowanymi jasnymi kolorami pastelowymi¹⁷. Prace konserwatorskie wykonał kons. Krzysztof Kudelski w maju 1997 r.¹⁸ Niestety, prace malarskie wykonane zostały niezupełnie zgodnie z zaleceniami w zakresie doboru barw.

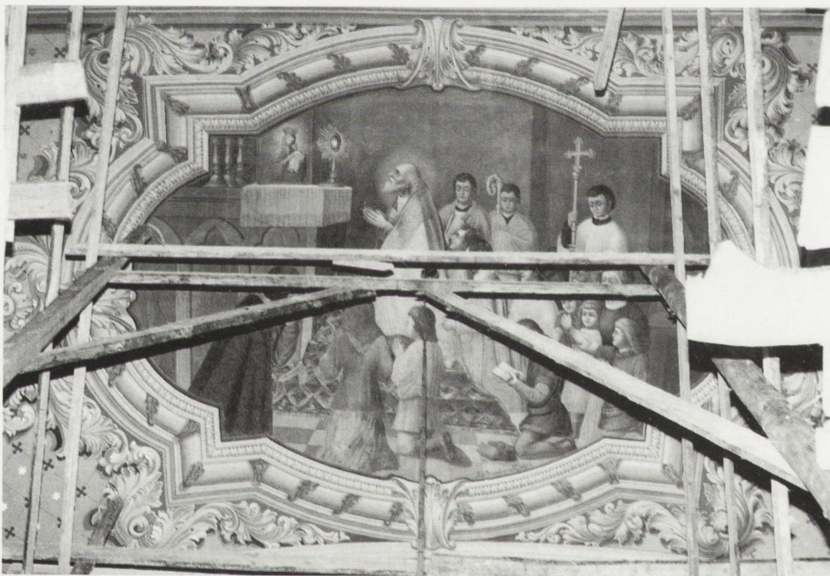
Również na prośbę Kurii Arcybiskupiej we Lwowie przeprowa-

wielebnego proboszcza Edwarda Loranca w Dobromilu). W komisji udział brali: J. E. ks. bp M. Trofimiak, prof. R. Brykowski, mgr kons. I. Malczewska, ks. proboszcz E. Loranc oraz przyszły wykonawca malowideł p. Michał Dekalski ze Lwowa. 18. K. Kudelski, *Dokumentacja dotycząca konserwacji fragmentów polichromii w kościele parafialnym w Dobromilu*, Warszawa 1997, maj, mpis.

11. Kutry, kościół parafialny, 1898 r., malowidło na sklepieniu zachodniego przęsła nawy ze sceną przedstawiającą bł. Jakuba Strzemię, arcybiskupa-wyznawcę, 1909 r., mal. Wacław Jakub Jeziorko, stan przed pracami konserwatorskimi. Fot. K. Patejuk, 1997 r.

12. Kutry, kościół parafialny, malowidło ze sceną przedstawiającą bł. Jakuba Strzemię, stan po pracach konserwatorskich. Fot. K. Patejuk, 1998 r.

19. K. Kudelski, *Protokół z dn. 14 V 1997 (dot. stanu zachowania malowideł przedstawiających błogosławionego Jakuba Strzemię w kościele parafialnym w Kutach na Pokuciu)*, Warszawa, rkps; K. Patejuk, *Dokumentacja konserwatorska. Kościół parafialny p.w. Serca Pana Jezusa w Kutach (dot. polichromii)*, Warszawa 1997, mpis.

20. Patronami Archidiecezji Lwowskiej są: Najświętsza Maryja Panna Łaskawa i błogosławiony Jakub Strzemię, arcybiskup-wyznawca.

21. Inskrypcja na jednej z ścian kościoła.

22. R. Brykowski, *Inwentaryzacja kościołów i zabytków sepulkralnych na Pokuciu*, (w:) *Sztuka Kresów Wschodnich*, Kraków

1996, s. 456 (na podstawie motywów dekoracyjnych, zestawu zastosowanych barw i techniki wykonania); U. Bodziony (z d. Jeziorko), *Wacław Jakub Jeziorko — malarz kościoła OO. Jezuitów, „Gdzie szum Prutu...”* 1996, nr 1 (17), s. 17.

23. K. Patejuk, *Dokumentacja konserwatorska kościoła parafialnego p.w. Serca Pana Jezusa w Kutach*, [Warszawa, przed 8 XI 1997], mpis, 17 il.; I. Kobla, *Wyniki badań chemicznych próbek warstw polichromii ściennej kościoła w Kutach*, Warszawa 19 XII 1997, mpis; K. Patejuk, *Sprawozdanie z wyjazdu do Kut na Ukrainie dn. 7–28 V 1998 dotyczącego realizacji II etapu prac konserwatorskich przy poli-*

chromii przedstawiającej bł. Bpa Jakuba Strzemię...”, Warszawa 28 V 1998, mpis, 6 il.

24. Dwuwieżowy drewniany kościół wzniesiony został w Wiszenkach w 1771 r. z fundacji Stanisława Ostieckiego, podstolego wołyńskiego. Starania o przeniesienie i tym samym uratowanie ostatniego drewnianego kościoła na Wołyniu omawia: R. Brykowski, *SOS dla ostatniego drewnianego kościoła na Wołyniu*, BSWP 1993, nr 22, s. 16–17 (przedruki: „Gazeta Lwowska” 1994, nr 1 (77), s. 3; *Drewniany i ostatni*, „Spotkania z Zabytkami” 1994, nr 5, s. 18–20; *Drewniany i ostatni kościół z Wiszenek nad Styrem*, „Wołanie z Wołynia” 1997, nr 14, s. 7–9).

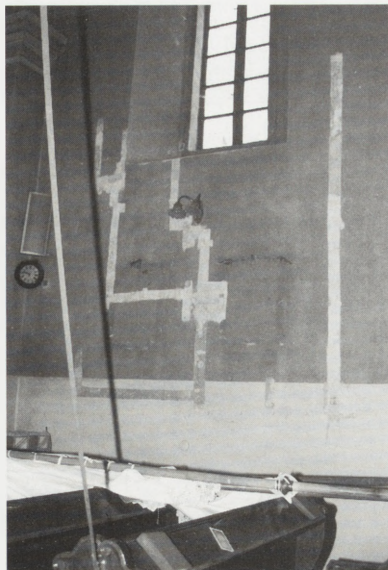
dzono w 1997 r. rozpoznanie stanu zachowania malowideł ściennych w kościele, niegdyś parafialnym, w Kutach na Pokuciu¹⁹. Chodziło o uratowanie sceny z życia błogosławionego Jakuba Strzemię, jedyne zachowane przedstawienie z postacią tego błogosławionego na obszarze archidiecezji²⁰. Stan zachowania malowidła (il. 11), wykonanego w roku 1909 przez malarza Wacława Jakuba Jeziorko (1854–1935) z Bochni²¹, autora malowideł w kościele jezuickim w Kołomyi²², nie był dobry, zaś scena figuralna była zniszczona w ok. 30%. Brak fotografii malowidła sprawił trudności. Prace konserwatorskie całego pola sklepiennego (a nie tylko samej sceny figuralnej) — tzn. scalenie części malowideł z podłożem, ich oczyszczenie i otynkowanie ubytków — wykonał późną jesienią 1997 r. kons. Kazimierz Patejuk, a wczesną wiosną 1998 r. punktowanie i uzupełnienie braków²³. Prace te są kosztowne i kontynuowanie ich zależy od możliwości finansowych Ośrodka.

W latach 1996–1997 kontynuowane były działania zmierzające do odbudowy i urządzenia drewnianego kościoła w Kowlu, przeniesionego tutaj w latach 1994–1995 z miejscowości Wiszenki²⁴. Polegały one zarówno na bezpośrednim wykonywaniu pewnych prac, jak również finansowym wsparciu innych. W 1996 r. zakończono gontowy szalunek dachów i szarp (gont zakupiony został w kraju z funduszy Stowarzyszenia) oraz wykonano deskowy szalunek ścian zewnętrznych i — niestety — całego wnętrza, hełmy wież pokryto blachą miedzianą. W kraju wykonane zostały wszystkie okucia do licznych drzwi, w formie nawiązujące do okuć

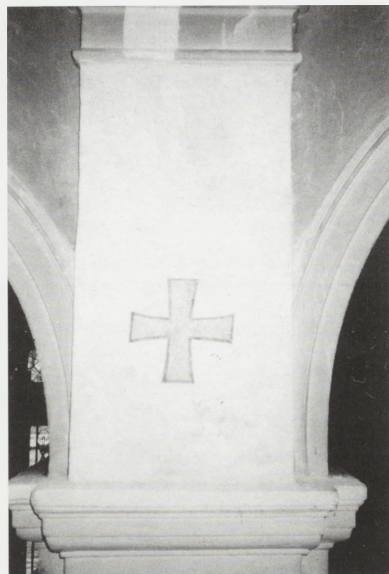

13. Dobromil, kościół parafialny, odkryty fragment dekoracji oraz napis: „S. MICHAEL ARCHANGELUS” nad wnęką arkadową od południa przy chórze muzycznym (we wnęce postać bł. Władysława z Gielniowa, 1935 r., malowana zapewne na postaci św. Michała Archanioła), po pracach konserwatorskich. Fot. K. Kudelski, 1996 r.

14. Dobromil, kościół parafialny, 2 poł. XVI w., ściana południowa nawy, odkrywane pasowe w poszukiwaniu dawnych malowideł. Fot. K. Kudelski, 1996 r.

15. Dobromil, kościół parafialny, zachęszek odkryty na północnym pilastrze pomiędzy arkadami chóru muzycznego, 1753 r., po pracach konserwatorskich. Fot. K. Kudelski, 1996 r.

z XVII–XVIII w. Wykonał je artysta–ślusarz Józef Ciepłowski z Zamościa według wskazań kierownika Ośrodka. W dniu 12 października 1996 r. odbyło się uroczyste poświęcenie kościoła z udziałem licznie przybyłego miejscowego duchowieństwa i wiernych oraz gości — duchownych i świeckich z Polski i Niemiec²⁵. Stowarzyszenie sfinansowało również konserwację, połączoną z częściową rekonstrukcją, czterech późnobarokowych ołtarzy (wykonanych po 1771 r. — data budowy kościoła), przeniesionych wraz ze świątynią z Wiszenek i rekonstrukcją piątego. Do ołtarza głównego ofiarowano obraz *Wniebowzięcie Matki Boskiej*, wykonany na kanwie obrazu z ołtarza głównego w Goźlinie (Porzecze Mariańskie), malowanego zapewne przez Jana Niezabitowskiego w ostatniej dekadzie XVIII w. Obraz ten, skopiony przez malarza Jana Gruszczyńskiego z Warszawy, zawieszony był podczas uroczystości poświęcenia kościoła na wschodniej ścianie prezbiterium. Wspomnianych pięć ołtarzy zostało ustawionych w kościele z końcem 1997 r.²⁶

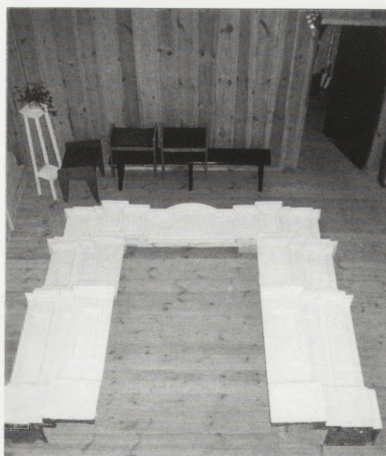
25. W czasie Mszy Świętej jako dar ołtarza prof. prof. Andrzej Stelmachowski i Ryszard Brykowski przekazali kielich w imieniu Zarządu Krajowego i Rady Krajowego Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”.

26. Por.: I. Malczewska, *Sprawozdanie z delegacji służbowej w kościele pod wezwaniem Wniebowstąpienia NMP w Kowlu na Wołyniu (Ukraina) w dniach 10–13 czerwca 1996 r.*, [Warszawa 18 VI 1996], mpis;

16. Wiszenki, kościół parafialny, 1771 r., wnętrze przed przeniesieniem do Kowla, w głębi ołtarz główny, po 1771 r. Fot. G. Ruszczyk, 1993 r.

17. Kowel, kościół parafialny (przeniesiony z miejscowości Wiszenki), prace konserwatorskie i składanie ołtarza głównego. Fot. o. Z. Majcher, 1997 r.

W następnych latach przewiduje się malowanie ołtarzy i wykonanie do nich kopii obrazów z kościołów w kraju. Kierownictwo Ośrodka próbowało spełniać rolę doradczą w odniesieniu do spraw konserwatorskich i urzędzenia wnętrza kościoła górnego, tzn. kościoła przeniesionego z Wiszenek²⁷. Niestety, trudno było znaleźć w wielu sprawach wspólne stanowisko z kierownictwem parafii i wiele prac wykonanych zostało niezgodnie z zaleceniami i ustaleniami konserwatorskimi. Kwestia ta poruszona została z przykrością, ale wymaga tego zaistniała sytuacja, aby niewłaściwe rozwiązania nie zostały przypisane akceptacji ze strony Ośrodka²⁸. Oczywiście w ramach dobrej woli część tych niewłaściwych rozwiązań można by niewielkim kosztem usunąć.

Na zlecenie Biura Pełnomocnika Ośrodek podjął się w 1997 r. prowadzenia wieloetapowych prac konserwatorsko-rekonstrukcyjnych przy pomniku-nagrobku gen. Jó-

zefa Dwernickiego z roku 1864, autorstwa rzeźbiarza Parysa Filipiego. Pomnik ten, pierwotnie znajdujący się w kościele oo. karmelitów bosych we Lwowie (il. 18),

został w 1991 r. w sposób barbarzyński usunięty z kościoła, w wyniku czego poszczególne jego elementy zostały zniszczone od 50 do 80%²⁹. Po interwencjach Kon-

18. Lwów, dawny kościół oo. karmelitów, obecnie cerkiew, Nagrobek gen. Józefa Dwernickiego, 1864 r., rzeźbiarz Parys Filippi. Fot. J. Jaworski przed 1939 r. Archiwum Instytutu Sztuki PAN, repr. S. Stępniewski

Protokół z wizji w kościele w Kowlu w sprawie stanu zachowania i rozpoczęcia prac konserwatorskich przy ołtarzach i ambonie, Kowel 21 II 1997 (podpisali: o. Zygmunt Majcher i Krzysztof Kudelski); R. Król, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego do parafii rzymskokatolickiej w Kowlu na Ukrainie (dot. ołtarzy), Warszawa 30 VI 1997.

27. Kościół z Wiszenek po przeniesieniu do Kowla został usytuowany na sztucznym wzniesieniu maskującym drogą, dolną, murowaną część świątyni (projekt inż. arch. Sergieja Pieńkowskiego z Ukraińskiego Zachodniego Instytutu Naukowo-Projektowo-Konserwatorskiego we Lwowie).

28. Do takich działań należy m.in.: oszalowanie całego wnętrza świątyni nieodpowiednimi deskami — wąskimi i z licznymi sękami oraz wprowadzenie na ścianach i stropach listwowania; przykrycie wewnętrznym szalunkiem wszystkich dawnych, dobrze zachowanych elementów architektoniczno-dekoracyjnych, takich jak: obramienia otworów okiennych i drzwiowych (także od strony zewnętrznej) oraz przede wszystkim słupów dzielących nawę i podtrzymujących dekoracyjne belki tragarzowe, a także elementów chóru muzycznego (półkolumn, profilowanych gzymsów), w tym wykonanie wszystkich nowych trakle do parapetu chóru muzycznego, cho-

ciaż większość dawnych była w dobrym stanie; wzniesienie w przedłużeniu prezbiterium niezbyt fortunnego ganku, kryjącego zejście do dolnego kościoła; zrezygnowanie z odtworzenia kroksztynów podtrzymujących wysunięty gzyms na odcinku szczytu elewacji frontowej, profilowanych gzymsów okalających szczyty kościoła i wieńczących łączniki pomiędzy wieżami a szczytem zachodnim, formy pierwotnych, kutych krzyży wieńczących szczyty i wieże kościelne; odtworzenia dekoracyjnej tarczy oraz nadania lisicom formy pilastrów.

29. J. Smaza, *Ekspertyza konserwatorska (opis inwentaryzacyjny, stan zachowania, program prac konserwatorskich i rekon-*

19. Nagrobek gen. Józefa Dwernickiego, próba złożenia zachowanych elementów postaci przed przystąpieniem do prac konserwatorskich. Fot. J. Smaza, 1997 r.

sulatu Generalnego RP we Lwowie pozostałości pomnika zostały odzyskane w 1996 r. i przeniesione do lacińskiej katedry we Lwowie, gdzie pomnik ma być w przyszłości umieszczony na stałe. Obecnie, z uwagi na brak odpowiedniego miejsca w katedrze, prace konserwatorskie prowadzone są — po przewiezieniu zachowanych elementów — w farze w Żółkwi. Stan zabytku oraz program prac opracował dr Janusz Smaza, kierownik Katedry Konserwacji Rzeźby Kamiennej i Elementów Architektury na Wydziale Konserwatorskim Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie; on też kieruje zespołem konserwatorskim. Pierwszy etap prac polegał w 1997 r. na konserwacji wszystkich zachowanych elementów pomnika — nagrobka, połączeniu elementów stanowiących pewną całość (np. postać generała) i uzupełnieniu drobnych ubytków³⁰ (il. 19).

strukcyjnych i ich wycena). Nagrobek generała Józefa Dwernickiego znajdujący się (obecnie) w przedświątyni katedry lacińskiej we Lwowie, Ukraina, Lwów–Warszawa maj 1997, mpis, 9 il.

30. J. Smaza, Dokumentacja konserwatorska pomnika generała Józefa Dwernickiego autorstwa Parysa Filippiego, z roku 1864, pochodzącego z kościoła OO. Karmelitów Bosych p.w. św. Michała Archaniola ze Lwowa, obecnie znajdującego się w lacińskiej farze św. Wawrzyńca Męczennika w Żółkwi, Ukraina, [Warszawa] 1997, mpis, 39 il.

20. Kamieniec Podolski, kościół podominański, wiek XV i 1737–1755, widok od pn.–zach., przy wieży domek Michała Franciszka Potockiego, fundatora odbudowy z lat 1737–1755, stan przed pracami konserwatorskimi. Fot. R. Brykowski, 1997 r.

31. Patrz przypisy: 19 i 23.

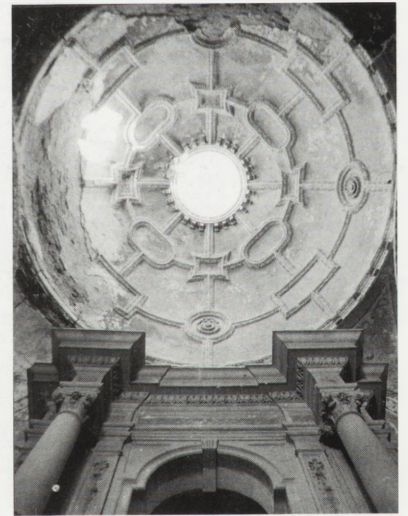
32. T. Spanili, *Opinia techniczna (dot. posadowienia ołtarza głównego w Wołpie)*, Warszawa 24 VIII 1996, mpis.

33. J. Olifierowicz, *Opinia techniczna dot. stanu zawilgocenia budynku kościoła Św. Trójcy w Różanej (Białoruś)*, Warszawa 30 XI 1996, mpis, 16 il.

34. I. Malczewska, *Zabiegi konserwatorskie przy malowidłach ściennych w Holo-bach, I etap*, [Warszawa], mpis.

35. W miejscowościach: Korotyszczce, Krywtino, Lebidówka, Michałówka, Nowy

Obok rozpoznania konserwatorskich poprzedzających podjęcie prac w Dobromilu i Kutach³¹, dokonano dalszych rozpoznania zabytków w 14 miejscowościach. W roku 1996 wykonano ekspertyzę w drewnianym kościele w Wołpie, dotyczącą posadowienia zagrożonego ołtarza głównego z 1634 r.³², ekspertyzę stanu zawilgocenia kościoła w Różanej³³, wstępny program pierwszego etapu prac konserwatorskich malowideł w kościele w Hołobach wraz z ich kosztorysem³⁴, zaś w październiku tegoż roku przeprowadzono rozpoznanie sześciu drewnianych kościołów w Żytomierskiem³⁵ oraz zabytków w Połonnem i Zastawiu (Izastaw). W 1997 r. na prośbę parafii w Czortkowie rozpoznano stan zachowania dawnego kościoła parafialnego w Jagielnicy³⁶, wyposażenia kościoła parafialnego w Rawie Ruskiej oraz stan zachowania czterech ogromnych

21. Kamieniec Podolski, kościół podominański, kaplica Matki Boskiej Różańcowej, 1618 r., dekoracja stiukowa kopuły, przed pracami konserwatorskimi. Fot. R. Brykowski, 1997 r.

Zawód, Zielona Dąbrowa; szczegółowe opracowanie na ten temat w przygotowaniu.

36. R. Hankowska, *Sprawozdanie z wyjazdu do Jagielnicy w celu oceny stanu kościoła i jego potrzeb konserwatorskich. Wizja lokalna miała miejsce w maju 1997 roku, Warszawa 18 V 1997, mpis*; R. Brykowski, *Uwagi dotyczące sprawozdania z wyjazdu do Jagielnicy w celu oceny stanu kościoła i jego potrzeb konserwatorskich oprac. przez dr Romualdę Hankowską*, [Warszawa], maj 1997, mpis.

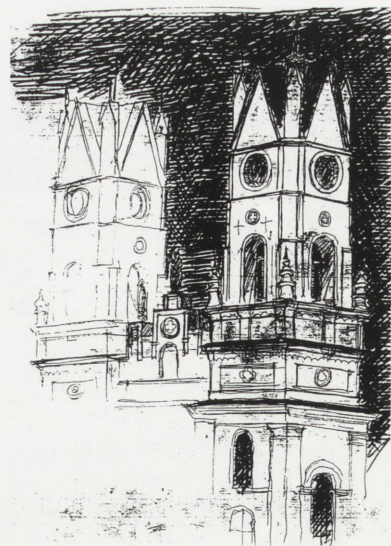
drewnianych epitafiów w farze w Drohobyczu³⁷. Do najważniejszych prac należało wstępne rozpoznanie stanu zachowania całego zespołu poddominikańskiego w Kamieńcu Podolskim i ustalenie najpilniejszych potrzeb w zakresie jego zabezpieczenia oraz opracowanie wytycznych do pierwszego etapu prac konserwatorskich przy tzw. domku Potockiego³⁸.

W 1997 r. ukończono też prace nad trzema wersjami projektowymi do odbudowy wież kościoła w Braclawiu (il. 23), zaś wybrany przez ks. proboszcza wariant wraz z wyliczeniami konstrukcyjnymi przekazano do ewentualnej realizacji³⁹.

W okresie sprawozdawczym dofinansowaniem prac konserwatorskich, głównie budowlanych,

22. Kamieniec Podolski, kościół poddominikański, kaplica Matki Boskiej Różańcowej, wejście z korpusu nawowego, dekoracja 1737–1755, przed pracami konserwatorskimi. Fot. R. Brykowski

24. Braclaw, kościół parafialny. Szkicowy rysunek wyglądu dawnych wież na podstawie amatorskiej fotografii. Rys. arch. J. Skrzypczyk, 1996 r.

23. Braclaw, kościół parafialny, ukończony 1884 r., elewacja frontowa. Fot. J. Skrzypczyk, 1996 r.

37. K. Kokocińska, I. Malczewska, *Sprawozdanie z wyjazdu konserwatorskiego do Rawy Ruskiej, Drohobycza (...)* zob. przypis 15. W Rawie Ruskiej dawny osiemnastowieczny ołtarz z kościoła pofranciszkańskiego, przeniesiony do kościoła parafialnego w miejsce zniszczonego ołtarza głównego, wymagał kompleksowych prac konserwatorskich; w Drohobyczu epitafia wymagają prac zarówno konserwatorskich jak i rekonstrukcyjnych, koszt ich jest jednak bardzo wysoki, przekraczający możliwości Ośrodka. Zob. też: K. Kudelski, *Protokół* [z wizyty w kościele w Rawie Ruskiej w dn. 10 V 1997 r.], Rawa Ruska, rkps.

38. R. Brykowski, *Uwagi do pierwszej fazy prac zabezpieczająco-konserwatorskich przy dominikańskim zabytkowym zespole kościelno-klasztornym w Kamieńcu Podolskim*, Warszawa 1 XI 1997, mpis, 2 planiki; Z. Stępak, *Roboty zabezpieczające do bezzwłocznego wykonania w kościele i klasztorze OO. Dominikanów w Kamieńcu Podolskim oraz zestawienie potrzebnych materiałów*, Kamieniec Podolski 24 X 1997, rkps, 5 rys.; tenże, *Opinia dotycząca opisu stanu konstrukcji budowlanych kościoła i budynków klasztoru OO. Dominikanów w Kamieńcu Podolskim*, Warszawa listopad 1997, mpis, 5 rys.; B. Mieczkowski, *Opinia mykologiczna* [dot. chóru muzycz-

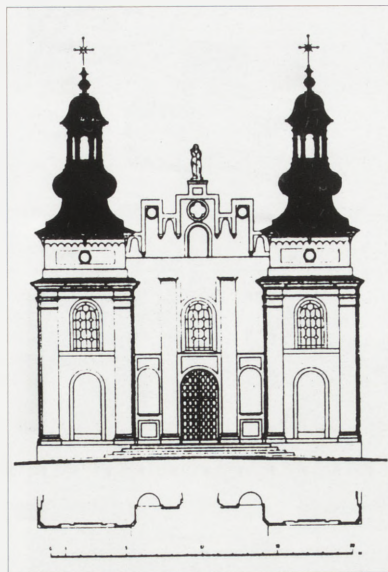
objęto 12 kościołów na Białorusi, Litwie i Ukrainie w następujących miejscowościach: z funduszy Stowarzyszenia — Bolechów, Braclaw, Kamieniec Podolski, Kolumbia, Nowy Zawód (kościół drewniany), Połuknie (kościół drewniany), Różana; z funduszy Biura Pełnomocnika za pośrednictwem Ośrodka — Brzozdowce, Hołoby (il. 26), Nieśwież, Nowogródek (il. 27), Rymacze i drewniany dwór w Poszeszuwii na Litwie.

Niewielkimi kwotami wsparte zostały również przez Ośrodek Stowarzyszenia prace inwentaryzacyjne prowadzone przez Koła Naukowe Studentów Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego — na Ukrainie i studentów Uniwersytetu Warszawskiego — na Białorusi, dotyczące architektury kościelnej.

nego, tymczasowej więźby dachowej domku M. F. Potockiego], Kamieniec Podolski 24 X 1997, rkps; B. Fiktus-Brykowska, *Notatka konsultacyjna w sprawie zaopatrzenia w wodę i gaz oraz odprowadzenia ścieków i wód opadowych remontowanego domku M. F. Potockiego przy kościele OO. Dominikanów w Kamieńcu Podolskim*, Kamieniec Podolski 20 X 1997, rkps; J. Skrzypczyk, *Pięć rysunków projektowych dotyczących domku M. F. Potockiego*, Kamieniec Podolski 24 X 1997.

39. Proboszcz z Braclawia kierując się trudnościami finansowymi od początku prosił o opracowanie wariantu najmniej kosztownego. Niestety, wybrany wariant

25. Braclaw, kościół parafialny. Dwie propozycje rysunkowe odbudowy wież, nawiązujące do barokowej tradycji regionu. Rys. arch. J. Skrzypczyk, 1996 r.

Przy finansowym wsparciu Biura Pełnomocnika oraz częściowo z własnych funduszy Stowarzyszenia zakończono prace nad inwentaryzacją zabytków na polskich cmentarzach w Kołomyi, Krzemieńcu, Połonnem i Szepetówce, kontynuowano je w Drohobyczu i rozpoczęto w Zbarażu⁴⁰. Prace inwentaryzacyjne na cmentarzu rzymskokatolickim w Drohobyczu połączone były w 1996 r. z kursem inwentaryzacyjnym dla kilku osób z Ukrainy, które w następnym roku włączyły się już samodzielnie do pracy. Kurs prowadzili: mgr Grażyna Ruszczyk i mgr Konrad Nawrocki. Przeprowadzono też wstępne rozpoznanie polskiego legionowego cmentarza w Rarańczy na Bukowinie (il. 28).

W 1996 i 1997 r. kontynuowano wspólnie z Zarządem Głównym Towarzystwa Opieki nad Zabytkami organizację Kursów Miłośników Zabytków Ojczystych i Pamiątek Historycznych⁴¹. Kursy odbyły się w Domu Pracy Twórczej Ministerstwa Kultury i Sztuki w Radziejowicach; wzięło w nich udział 54 naszych Rodaków z Białorusi, Litwy, Ło-

nie był zgodny z pierwotnym wyglądem wież kościelnych, które są znane z jedyne- go, niewielkiego, technicznie bardzo słabego zdjęcia. Wszystkie trzy warianty opracował mgr inż. arch. Jarosław Skrzypczyk, projekt wybranego wariantu opracowali: J. Skrzypczyk i B. Szablowski, *Projekt techniczny rekonstrukcji hełmów wież*

26. Holoby, kościół parafialny, kopuła kaplicy z malowaną sceną koronacji NMP, ok. poł. XVIII w., może malował pijar Łukasz Hünel. Fot. R. Brykowski, 1993 r.

kościola w Braclawiu na Ukrainie, Warszawa 1997, mpis, 7 rys. techn.

40. W Kołomyi wykonywali je: inż. inż. arch. Robert Czaplicki, Lena Kozon, Mateusz Szydłowski; w Krzemieńcu: mgr Beata Marcisz i Szczepan Rudka; w Połonnem, Szepetówce i Zbarażu: inż. arch. Małgorzata Ruszel; w Drohobyczu: Janina

twy i Ukrainy. Kursy finansowane są przez Biuro Pełnomocnika i częściowo przez Stowarzyszenie⁴². Na zakończenie kursu, podobnie jak w ubiegłych latach, uczestnicy otrzymują pamiątkowe dyplomy, na których widnieją — jako motto spotkań kursowych — słowa ks. Ksawerego Zubowskiego, autora pierwszej polskiej instrukcji z roku 1786, dotyczącej inwentaryzacji zabytków: „Aby te wszystkie najszacowniejsze pamiątki Naród Polski interesujące wyjąć z cienia, zgromadzić rozsypane i ginące (...) i uczynić powszechnie wiadomymi i wiecznotrwałymi”.

W szerzeniu wiedzy o polskim dziedzictwie kulturalnym poza granicami kraju, a także w zdobywaniu środków finansowych na udzielanie pomocy znaczną rolę odgrywają organizowane przez

i Adam Chłopek, mgr Konrad Nawrocki, mgr Grażyna Ruszczyk, inż. arch. Małgorzata Ruszel.

41. Kursy z ramienia Zarządu Głównego TOnZ prowadzi dr Tadeusz Rudkowski.

42. R. Król, *VI Kurs Miłośników Zabytków Ojczystych i Pamiątek Historycznych*, BSWP 1997, nr 7, s. 26.

27. Nowogródek, kościół poddominikański, ołtarze boczne przy międzynawowych filarach, 2 poł. XVIII w., w trakcie prac konserwatorsko-rekonstrukcyjnych. Fot. R. Brykowski, 1995 r.

28. Rarańcza, kwatery polskiego cmentarza wojskowego, jeden z krzyży z 1934 r. na zbiorowej mogile. Fot. R. Brykowski, 1997 r.

Ośrodek wystawy. W 1996 r. została zorganizowana wystawa pt. „Kościoły diecezji łuckiej”⁴³, któ-

ra dotąd była eksponowana w Warszawie, Rzeszowie i Tulonie we Francji.

Zarząd Krajowy Stowarzyszenia rozszerzył działalność popularyzatorską, podejmując w 1997 r. decyzję o rozpoczęciu serii wydawniczej pt. „Zabytki kultury polskiej poza granicami kraju”. Pierwszy zeszyt tej serii, autorstwa Jerzego Petrusa, pracownika Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, poświęcony Żółkwi i jej zabytkom, ukazał się pod koniec 1997 r., z okazji ponownej konsekracji kolegiaty, jaka miała miejsce 11 października 1997 r.⁴⁴

Sprawozdanie powyższe wypada zakończyć tymi samymi słowami, co sprawozdanie z trzyletniej działalności, przybyło bowiem osób, do których odnoszą się tamte słowa: „*Na podkreślenie zasługuje fakt, że współpracujący dotąd z Ośrodkiem specjaliści wykonywali swe czynności (rozpoznania konserwatorskie i ekspertyzy) bądź jedynie za zwrotem kosztów przejazdu, bądź za symbolicznym wynagrodzeniem*”⁴⁵.

Podkreślić też wypada, że działania Ośrodka znajdowały zawsze zrozumienie i poparcie Zarządu Krajowego i Rady Krajowej Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”.

Ryszard Brykowski

43. Konspekt wystawy opracowali: Ryszard Brykowski i Grażyna Ruszczyk przy współpracy Róży Król i Jarosława Skrzypczyka; oprawa i afisze Jolanta Mincberg.

44. J. Petrus, *Żółkiew i jej kolegiata*, „Zabytki kultury polskiej poza granicami kraju” 1997, z. 1 (format A5, s. 92, il. 43, planiki 3).

45. Zob. przypis 1.